

Дубровська І. Б.,
доцент кафедри германських і романських мов
Київського національного лінгвістичного університету

НОВОМОВА ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ НДР (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ КЛАУСА КОРДОНА «КРОКОДИЛ НА ШИЇ»)

Анотація. Статтю присвячено дослідженню мови тоталітаризму на прикладі роману Клауса Кордона «Крокодил на шиї». Основна увага приділена аналізу структурних і семантичних характеристик лексичних одиниць роману. Установлені й систематизовані особливості цих одиниць. Підкреслюється деструктивний феномен новоформи, яка існувала за часи комуністичного режиму НДР.

Ключові слова: новоформа, соціалістичні історизми, соціалістичні інтернаціоналізми, послаблення семантичного значення, ідеологеми.

Постановка проблеми. Уже зникли з карти Східної Європи тоталітарні держави так званого соціалістичного блоку, і для нового покоління реалії минулого сьогодні канули в Лету. Безумовно, історія сфотографувала й записала у своїх анналах усі події, що відбувалися протягом 1945–1990 років в історії німецько-німецьких відносин. Але історію пишуть люди, тоді як мова створюється й відшліфовується багатьма поколіннями та як феномен духовної сутності залишається поряд з історією не лише яскравим свідченням життя минулих поколінь, а й підручником, який учить нащадків знати й не повторювати помилок минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на численну кількість праць, присвячених аналізу лексичних і фразеологічних одиниць німецької мови колишньої НДР, вивчення цього мовного феномена не втратило своєї актуальності, особливо на тлі останніх політичних подій в Україні, що особливо підкреслює українська дослідниця мови тоталітаризму Л. Масенко [5]. Мова двох тоталітарних держав, які існували в недалекому минулому, – націонал соціалістичної та комуністичної – завжди викликала інтерес мовознавців, про що свідчать нещодавні наукові праці М. Mantenioti (2017), S. Dhouib (2018), а також дослідження V. Klemperer, M. Glowinski, S. Schroeter і багатьох інших мовознавців. Одним із найбільш цікавих напрямів наукових пошуків лінгвістів і філологів є дослідження живого середовища функціонування мови у творах художньої літератури.

Аналіз лексичних особливостей мовного варіанта німецької мови НДР на прикладі роману Клауса Кордона «Крокодил на шиї» і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, письменники НДР (1949–1965) намагались представити дійсність «історично-конкретно» в її так званому революційному розвитку. Вони описували події, що відбувалися в галузі промисловості (А. Зегерс, Х. Мархвіца), сільського колективного господарства (Е. Штрігматер), виконання планів партії (Е. Клавдіус). У 1968–1989 роках у літературі НДР акцент змістився на суб'єктивне зображення людини на фоні подій у їх невирішеній

напруженості (У. Пленцдорф, М. Марон, К. Вольф, Е. Льост, П. Браш). Однак, незважаючи на елементи критичного ставлення до подій тогочасної соціалістичної дійсності, письменники НДР не наважувались висловлювати свою позицію щодо пануючого антидемократичного режиму НДР відверто [9; 10].

У романі Клауса Кордона «Крокодил на шиї» автор ділиться з читачами автобіографічними спогадами про життя в колишній НДР. Спочатку з власної волі головний герой Манфред Ленц обирає життя в НДР, пізніше, однак, вирішує втекти із цієї країни. Не випадково він ставить назву своєї країни в лапки [7, с. 760], критикуючи антигуманний характер («*menschliches System*») так званої «демократичної республіки» [7, с. 767]. Утеча завершується невдало. Манфред Ленц заарештований поліцією Штатзі й опиняється, так само як і його дружина, у в'язниці, засуджений до трьох років. Більша частина роману присвячена роздумам героя про своє дитинство, життя в НДР, аналізу своїх вчинків.

Роман К. Кордона є цікавим художньо-історичним документом минулого, відтвореним автором за допомогою так званої специфічної новоформи, насиченої численними запозиченнями з російської, композитами, усталеними виразами, типовими лише для східної частини Німеччини, яка розглядається науковцями як варіант німецької мови. У науковій літературі мова комуністичного тоталітаризму має низку синонімів: новоформа, антимова, мова Совдепії, дерев'яна мова, суконна мова, мова конвою, квазімова, енкратичний соціолект, новояз [5, с. 11]. Ця мова формувалася протягом 40 років існування НДР, але в наш час численні лексичні, фразеологічні одиниці цієї новоформи вже вийшли з мовного ужитку й поповнили словник історизмів.

По-різному можна інтерпретувати назву роману «*Krokodil im Nacken*». («Крокодил на шиї»). Метафоричним зоонімом *крокодил* автор називає свою совість, яка «кусає» його своїми «зубами». Головний герой Манні пройшов різні ступені «соціалістичного» виховання в дитячому будинку, школі, народній армії, змінив різні професії й, нарешті, посів своє місце в житті, зробивши успішну кар'єру в прибутковому бізнесі. Урешті, він міг би задовольнятися досягнутим, як і тисячі інших НДР-бюргерів, якби не цей крокодил на шиї, що ніяк не давав йому спокою.

«Крокодил» у романі – це той самий біблійний Левіафан, чудовисько (Ісаїя 27:1), який у Старому Заповіті отожднюється із Сатаною, а в художньому ракурсі може розумітися як прообраз страшної деспотичної системи комунізму, яка знищила мільйони людських душ. Ця система була нав'язана воїнами-«переможцями» багатьом країнам Східної Європи після Другої світової війни та міцно сиділа на їхній шиї майже півстоліття, висмоктуючи всі життєві соки й поступово доводячи народи та країни до зубожіння й руйнації.

V. Klemperer та F.C. Weiskopf підкреслювали насиченість мови НДР механічними перекладами з російської лексики партійного жаргону. Можна сказати, що ядро цієї лексики утворювали так звані ідеологи, пов'язані жорсткими структурними відношеннями оцінності [3, с. 11].

Аналізуючи мову роману, можемо констатувати, що увагу привертають численні лексичні одиниці, які сьогодні вже стали так званими соціалістичними історизмами, напр., *Stasi-Mann* [7, с. 50], *Ostberlin* [7, с. 45], *Ostmark* [7, с. 145], *Ministerium für Staatssicherheit* [7, с. 14], *Kalter Krieg* [7, с. 591], *Thälmann-Pionier*, *Planerfüllung* [7, с. 145], *sozialistischer Wettbewerb* [7, с. 236], *Jugendweihe* [7, с. 241], “VEB” – *Schild-und-Schwert der Partei* [7, с. 80], з аббревіатурою *FDJ (FDJ-Schuljahr* [7, с. 587], *FDJ-Leitung*, *FDJ-Schulung* [7, с. 589]).

До іншої частини новомовної лексики належать так звані «соціалістичні інтернаціоналізми», напр., *Kollektiv*, *Brigade (der sozialistischen Arbeit)*, *Brigadier* [7, с. 594]. Багато із цих слів (напр., *Traktorist*, *Bandit*, *Dispatcher*) популяризувались у мові НДР саме завдяки російській. У романі К. Кордона вживаються часто словосполучення, в яких одна з лексичних одиниць є інтернаціоналізмом-ідеологемою, тоді як увесь вираз можна охарактеризувати як соціалістичний історизм, напр., *Die sozialistischen Gesetzhüter* [7, с. 49], *sozialistische Position* [7, с. 552], *antisozialistische Tendenzen* [7, с. 553].

Продуктивним словотворчим фактором є скорочення та словоскладання (2 або 3 лексичні одиниці). Численні номінації (в нім. мові на *-ung*) є також типовими для новомови, призводять до нівелювання суб'єкта, знеособленості подій і подальшого маніпулювання з «найменованими сутностями». Стрижневим словом багатьох дериватів є ідеологеми, напр., *Genosse(n)*, *Volk*, *Klasse (n)*, *Kampf (bulgarische Genossen* [7, с. 80], *Nationale Volksarmee* [7, с. 280], *Klassenkampf* [7, с. 82, 324], *Kampfreserve* [7, с. 321], *Kampfgruppe* [7, с. 322], *Kampfauftrag* [7, с. 323].

Слова *Volk*, *Kampf* почали вживатись задовго до часів тоталітарних режимів. Їх можна зустріти у творах німецьких романтиків, у публіцистичній літературі для характеристики робітничого руху. Однак за часи націонал-соціалізму вони стали набувати характерної політичної забарвленості. Особливо популярним було слово “*Volk*” – *Volk ohne Raum, Volk und Vaterland*” у промовах ідеологів третього рейху. Це слово в тоталітарних державах набуває значення відчуженості, певного кліше для проголошення стадності: бути як усі, не виокремлюватися з колективу. Так само слово *Kampf* набуло широкої розповсюдженості за часи націонал-соціалізму, а прикметник *kämpferisch* використовувався в новомові НДР до 1989 року [9, с. 192].

Використовуючи типову для часів НДР лексику, автор утворює персональні деривати, напр., *Honecker Stasi-Leute*, *Stasi-Deutsch* [7, с. 85]. Авторська перифраза, напр., *dieser Genosse-im Namen des Volkes=суддя* [7, с. 667], метонімічний вислів *Volkspolizistenhose* [7, с. 12] набувають у тексті роману іронічного відтінку.

У романі К. Кордона можна схематично виділити лексико-семантичні поля, згруповані за певними поняттями, напр., виховання (школа, університет), національна армія, виробництво, сім'я, судочинна влада, правоохоронні органи. Завдяки розмаїттю понятійної лексики читач може краще зрозуміти атмосферу минулого, в якому всі сфери життя контролювались тоталітарною владою.

У новомові НДР відображена й специфічна модель світу, яка полягає в дихотомічному розмежуванні понять і значень: на добро і зло, на друзів/товаришів і ворогів. «Пролетарський інтернаціоналізм» протистоїть таким чином «буржуазному націоналізму», «соціалістична демократія» – «буржуазній демократії».

До ворогів уряд колишньої НДР прираховував країни Заходу. У романах багатьох письменників НДР негативна ідентичність досягається за допомогою таких слів, як, напр., *Bandit* (К.-Х. Якобс), *Kapitulant* (Е. Нойш), *Schädling* (У. Йонсон), *Sektierer* (Ю. Брежан), *Versöhner* (М. Марон). Негативна конотація створюється за допомогою суфіксів *-ler*, *-ant*, *-ismus* [9, с. 50]. Метафорами з пейоративним забарвленням стають назви країн Заходу та Америка. У романі К. Кордона можна зустріти безліч виразів для характеристики цих запеклих ворогів нового устрою: *Der amerikanische Klassenfeind* [7, с. 149], *imperialistische Agressoren* [7, с. 505], *Aufnahme von staatsfeindlichen Verbindungen* [7, с. 16, 83], *feindlich-negative Kräfte im Westen* [7, с. 82].

Слова *amerikanisch*, *westlich* стають синонімами до прикметника *feindlich-negativ*, набуваючи пейоративної оцінності, напр., *westliche Propaganda* [7, с. 83], *westliche Ausbeutergesellschaft* [7, с. 324]. Офіцер Штазі докоряє на допиті головному герою: „*Sie haben zu viele amerikanische Filme gesehen*“ [7, с. 17]. Неоднозначною є семантика слова «фашист» у новомові й К. Кордона. Воно стає синонімом громадянина демократичних країн Європи та Америки. За свідченням С. Шретер, у шкільних підручниках історії слово «антисемітизм» було викреслене, єдиними, проти кого фашисти вели боротьбу, були антифашисти, тобто комуністи. Така спотворена модель розуміння історії призвела, можливо, до того, що «антифашистська НДР» перейняла як лексику, так й ідеологію гітлерівської диктатури [9, с. 191].

Позитивної конотації в новомові набули слова з прикметником *sozialistisch* (= щось ідеальне, бажане, синонім *fortschrittlich*, *progressiv*, напр. *sozialistische Ethik*; *sozialistisches Moral*) [9, с. 64]. Отже, окрім розмежування значень і понять, для новомови було характерним також надавання лексичним одиницям певної оцінності. Прагнення до однозначності, уникнення варіативності, постійне й часте повторювання цих одиниць призвело, за свідченням О. Калиновської, до втрати денотативного значення слова, смислової порожнечі. Квазіуточнювальні прикметники у складі певних словосполучень (напр., *sozialistisches Moral*) призводили до втрати універсального значення слів «совість», «мораль», «честь», «демократія» [2].

Для новомови є також типовим уживання евфемізмів, метою яких є замаскувати справжню номінативну сутність слова. Наприклад, у К. Кордона евфемізмом *antifaschistischer Schutzwall* позначено аж ніяк не стіну, призначену для захисту громадян від зовнішніх ворогів [7, с. 317]. На німецько-німецькому кордоні, названому *antifaschistischer Schutzwall*, загинуло 960 людей, чверть мільйона сиділи за ґратами. Симпатизанти сталінського режиму не хтували й тортурами, які автор згадує словами *Badewanne* або *U-Boot*.

На протигагу всім войовничим країнам Заходу, НДР названа в романі перифрастично – *Staat des Friedens und der Völkerfreundschaft* [7, с. 149]. Культ псевдопатріотизму підтримувався брехнею про переваги соціалістичної економіки. Кінцевою метою такої мовної маніпуляції було виправдовування режиму терору й насильства, виховання відповідних негатив-

них рис у своїх громадян, які мусили стати „typische DDRler“, „zur Gehorsamkeit erzogen, ohne jede Eigeninitiative“ [7, с. 651]. Головний герой Манні насміхається над пропагандистською брехнею та лицемірством. „Frieden“ war ein Wort, mit dem alle Einwände totgeschlagen werden konnten. Mauertote, Diktatur, Stalinismus – was soll's? Hauptsache Frieden“ [7, с. 520].

Окрім детального аналізу лексичних і фразеологічних одиниць художнього твору, важливим є також аналіз контекстуального оточення, в якому вони функціонують.

Сидячи в тюрмі, Манні згадує повосенне дитинство і ставлення до «визволителів». „Kamen die Russen zur Mutter, verlangten sie Wodka“, „fremde Schimpfwörter wurden geschrien...“, „sie wollten nur zerstören“ [7, с. 92–93]. Слово *Russen* набуває в тексті негативної конотації. Негативне забарвлення розповсюджується й на інші словосполучення із цим іменником або відповідним прикметником, характеризуючи ставлення простих громадян до нав'язаної їм зовні політичної системи, до обов'язкового вивчення російської мови, до негативної характеристики наглядців у тюрмі тощо. Так, напр., охоронця, який бив в'язнів за найменшу провину, називали *Berija*, іншого, який не відзначався кмітливістю, – *Petrograd*, ще одного, який багато писав, – *Karandasch* [7, с. 709, 713, 736].

Особливо болючими є спогади героя про псевдореферендум в НДР у 1949 році, який, на думку героя, проведений із більшою брехнею й зухвалістю, аніж вибори за часи Гітлера: „Es gab die ersten Wahlen und tags darauf viel Gelächter: 99,7% Prozent Ja-Stimmen für die von der SED beherrschte Einheitsliste der Nationalen Front? So frech hätte nicht mal der Hitler beschissen, sagte der Fleischermeister Möckel“ [7, с. 149].

Привиди комунізму, омріяні співвітчизниками К. Марксом і Ф. Енгельсом, таки примандрували в цю частину Німеччини, надихаючи піонерів-тельманівців, шахтарів, народних поліцейських, членів спілки FDJ та сільськогосподарських кооперативів крокувати східнонімецькими вулицями, несамовито вигукуючи: „Es lebe der 1. Mai, der internationale Kampftag der Werktätigen der ganzen Welt für Frieden, nationale Unabhängigkeit, Demokratie und Sozialismus!“, підігруючи себе піснями боротьби проти всесвітнього імперіалізму: „Avanti popolo, alla riscossa“, „Die Partisanen von Amur“, „Bella ciao“, „Wir sind die junge Garde des Proletariats“ [7, с. 718]. Ось, неначе у фільмі, перед очима заарештованого Манні виникають спогади про фестиваль молоді і студентів у зруйнованому війною східному секторі: молоді люди несуть величезні портрети Маркса, Енгельса, Леніна, Мао-дзе-Дуна, Ульбріхта, Піка, Гротевольта та інших «святих» [7, с. 150]. Нові диктатори прийшли на місце старих: у дитячому садку дітям читають книжку про ведмедика, якого відвідав і пригостив тістечком Вальтер Ульбріхт.

Неначе з радянської реальності списана сцена уроку в 4 класі, де учні повторюють висловлювання „Die Lehre von Marx ist allmächtig, weil sie wahr ist“ [7, с. 150]. І вже зовсім не по-радянськи звучить запитання Манні: „woher man wisse, dass die Lehre wahr ist?“ Згадує герой і про вступ до піонерів-тельманівців, і про заповіді будівельника комунізму: „Du sollst dein Vaterland lieben...und stets bereit sein, deine ganze Kraft und Fähigkeiten für die Verteidigung der Arbeiter-und Bauernmacht einzusetzen“ [7, с. 233].

Ретроспективний екскурс у минуле подається зі спогадів уже дорослого Манні, який згадує про інші визначні події з історії НДР. Це 1953 рік – рік смерті Сталіна й водно-

час повстання в НДР 17 червня. Для одних громадян Сталін залишився іконою НДР-режиму: „Vater aller Werktätigen und besten Freundes des deutschen Volkes“, „Befreiers der gesamten Menschheit“ [7, с. 172], а для інших – найбільшим диктатором і злочинцем: „Na, endlich – der Oberverbrecher ist tot!“. „Stirbt ein Diktator, stirbt damit noch lange nicht die Diktatur“ [7, с. 172]. Вочевидь, після подій 17 червня 1953 року, придушених радянськими танками, суспільство вже почало суттєво розширюватися за своїми поглядам.

Ось перед нами епізод цього повстання. Громадяни, які скандують „Freie Wahlen! Wir -woll'n-freie-Wahlen!“, піднімають чорно-червоний-золотавий прапор замість червоного. Деякі кричать, стискаючи кулаки: „Russen weg! Das ist unsere Sache!“, „Solange die bei uns stationiert, wird sich ja doch nichts ändern“ [7, с. 177]. На фоні протестних настроїв автор описує приїзд Хрущова та його зустріч із В. Ульбріхтом, згадує про вигуки-лозунги „Drush-ba!“, „Es lebe die deutsche-sowjetische Freundschaft!“

Головний герой розмірковує над минулим Німеччини й повертається думками в сучасність. Описуючи свою юнацьку подорож і відвідування музею концентраційного табору Бухенвальд, Манні згадує про сучасні табори НДР у Котбусі, Бранденбурзі, Баутцені, в одному з яких він й опиняється. І так само, як і раніше, мало хто з місцевих мешканців знав, що відбувалось за колючим дротом нацистських таборів, так само й за часи НДР нова тоталітарна система ретельно приховували сліди своїх злочинів.

Головних героїв роману Кордона Манні та Ханну, нарешті, визволяють із тюрми НДР, точніше, викупають західнонімецькі родичі. Незважаючи на щасливий кінець, читач відчуває присмак гіркоти й болю. За зіпсоване людське життя, за безглуздість, за втрачені ілюзії. Роман К. Кордона є свідченням та уроком для історії.

Аналіз мови роману Клауса Кордона «Крокодил на шії» дає змогу зробити такі **висновки**:

1. Автор використовує мовні одиниці, притаманні так званому «мовному варіанту» німецької новомови – мові колишньої тоталітарної держави НДР. Ця мова виявляє риси, спільні для мов інших тоталітарних держав, які історично існували на території Німеччини та колишнього Радянського Союзу. Типовим для цієї мови є соціалістичні історизми й інтернаціоналізми. Одна частина з них популяризувалася в німецькій мові завдяки політиці Радянського Союзу й увійшла в німецьку мову без істотних структурних змін лексичного складу, інша частина виявила риси, специфічні для німецького словотворення, – словоскладання за допомогою стрижневих слів, утворення нових слів за допомогою суфіксів, номіналізації лексики. У романі трапляються також авторські варіанти, утворені на основі вторинної номінації.

2. Семантичними особливостями новомови роману є дихотомія значень і понять; десемантизація значень і семантичні (перевага оцінювання над значенням, утрата семантики, шаблонність), функціональні (повторення), прагматичні (маніпулювання евфемізмами та гіперболами, лозунговість як засіб впливу на реципієнта) особливості.

Аналіз новомови історичних тоталітарних держав Німеччини (націонал-соціалізм і комунізм) виявляє спільні риси в різних аспектах і сферах їх дослідження, результати якого можуть бути плідними не лише для мовознавців, а й для фахівців інших наукових галузей.

Література:

1. Гловінський М. Новомова: 12 польських есеїв. Київ: Критика, 2001. С. 163.
2. Калиновська О.В. Лексична сполучуваність у мові тоталітарного режиму. *Наукові записки*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2003. Т. 22. Ч. 1: Гуманітарні науки. С. 22–26.
3. Клемперер В. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=27796>.
4. Масенко Л.Т. Мова радянського тоталітаризму: монографія / НАН України. Інститут української мови. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2017. 240 с.
5. Dhoub S. Formen des Sprechens Modi des Schweigens Sprache und Diktatur. *Velbrück Wissenschaft*, 2018. 472 S.
6. Kordon K. Krokodil im Nacken. Weinheim: Verlag Beltz & Gelberg, 2002. 796 S.
7. Mantinioti M. Verwendung und Missbrauch der Sprache im Totalitarismus. Sprachkritik in „Oryx“ und „Crake“ von Margaret Atwood und „1984“ von G. Orwell Taschenbuch. 20 September 2017. GRIN Verlag. 72 S.
8. Schroeter S. Die Sprache der DDR im Spiegel der Literatur. Walter de Gruyter: Berlin. New York, 1994. 242 S.
9. Schröder J. Literatur als Ersatzöffentlichkeit? Gesellschaftliche Probleme im Spiegel der Literatur. *Gerd Meyer et.al. DDR heute – Wandlungstendenzen und Widersprüche einer sozialistischen Industriegesellschaft*. Tübingen, 1988. S. 109–129.
10. Weiskopf F.C. „Ostdeutsch“ und „Westdeutsch“ oder über die Gefahr der Sprachenfremdung. *Verteidigung der deutschen Sprache*: Berlin/Ost, 1955. S. 52–74.

Дубровская И. Б. Новояз тоталитарного государства ГДР (на примере романа Клауса Кордона «Крокодил на шее»)

Аннотация. Статья посвящена исследованию языка тоталитаризма на примере романа Клауса Кордона «Крокодил на шее». Основное внимание в статье уделяется анализу синтаксических и семантических характеристик лексических единиц романа. Определены и систематизированы особенности этих единиц. Подчеркивается деструктивный характер новояза, функционирующего в период существования коммунистического режима ГДР.

Ключевые слова: новояз, социалистический историзм, социалистический интернационализм, ослабление семантического значения, идеологема.

Dubrovskaja I. Newspeak of the totalitarian state of the GDR in K. Kordon's novel "Crocodile on My Tail"

Summary. The article is dedicated to the investigation of the language of totalitarianism in K. Kordon's novel "Crocodile on My Tail". The focus is made on the analysis of structural and semantic features of the lexical units used by the author. It is set and systematized dominant species of these units. It is paid special attention to the illustration of destructive phenomena of this newspeak-language during the reign of the communist regime in the GDR.

Key words: newspeak, socialist historicism, socialist internationalism, semantic bleaching, ideological units.